

ԵՐԿՆԱՀՐԱՇԱԳՈՐԾ ՄԱՇՏՈՑԸ

(Սուրբ Մեսրոպի գործի հաջողության գրավականները)

Մաշտոցը, ապրելով մեզանից 1600 տարի առաջ, ձեռնարկել և ի կատար է ածել մի գործ, որով դարձել է անմոռաց և բոլոր դարերում էլ անչափ սիրված հայ ժողովրդի կողմից: Հայերս արդեն հարյուր տարի էր, ինչ ընդունել էինք քրիստոնեությունը և դուրս եկել մերազն հեթանոսությունից (այդ մոայլի մեջ անգամ Աստված մեզ հետ գործ էր կատարել, նախ Աստված, Թադևոս առաքյալի ձեռքով դարձի էր բերել Եդեսիայում նստող Հայոց Աբգար թագավորին ու ուրիշ շատերի, հետո էլ Բարդուղիմեոս առաքյալի ձեռքով շարունակել էր այդ նույն գործը. դրանով իսկ նախապատրաստել էր հայերիս, հոգեմարմնավոր անհրաժեշտ հասունության հասցրել հավատքային նոր անցում կամ դարձ կատարելու համար) և համակվել Քրիստոսի լույսով: Հարյուր տարի էր անցել, ինչ դուրս էինք եկել հոգին և միտքը պարուրող մեր ազգի զգալի մթապաշտ թագավորությունից ու վայելում էինք նոր կրոնի հոգևոր և մտավոր բարիքները: Սակայն Գրիգոր Լուսավորիչը վաղուց էր, ինչ հեռացել էր աշխարհից, և այդօրինակ մեծ քարոզիչ չկար, որ լուսավորեր ժողովրդի միտքն ու հոգին իր բոցաշունչ խոսքով և նրա առաջ ճանապարհի բացեր դեպի Երկնային արքայություն, մանավանդ որ Սուրբ Գիրքը հայերեն չէր թարգմանված, ինչն էլ մեծ դժվարություն էր հարուցում ժողովրդին Քրիստոսի հավատքի լույսին հաղորդակցվելու համար: Ահա այսպիսի մի ազգագոյակտրվածքում է հայտնվում Մաշտոցը և մեր ժողովրդի առջև բացում հավերժական լուսավոր ճանապարհ: Մաշտոցը մեծ վճռականությամբ է ձեռնամուխ լինում այս գործին և ավարտում այն պայծառալույս պսակով: Մաշտոցի գործի հաջողությունը պայմանավորված էր մի շարք գրավականներով: Առաջինը, որ Մաշտոցը հանդես էր գալիս որպես *հայ ժողովրդի բարձրագույն ժառանգակներ* (գեն) կրող անհատ՝ ինչպես մարմնավոր, այնպես էլ հոգևոր և մտավոր առումներով: Մարմնավոր առումով, որովհետև հոգևորական դառնալուց անմիջապես հետո իրեն տալիս է խստակյաց ճգնակեցության և անընդհատ վարժեցում և մարմինը՝ գիշերվա հանգիստ քունը մի քանի ռոպեում առնելով, գետնատարած քնելով, վայրի բույսերով սնվելով¹: Նա մարմինը ենթարկում էր իր հոգու կամքին՝ առաջիկա ծանր գործունեությունը իրականացնելու համար: Եվ այդպես էլ լինում է. տառերի գյուտից հետո նա միշտ շարժման մեջ է, որովհետև հասնում է մինչ Հայաստանի ծայրագույն գավառները՝ մինչև Սյունիք, Աղվանք ու Հայաստանի բյուզանդական մասը՝ ամենուրեք դպրոցներ ու վանքեր հիմնելով:

Հոգևոր առումով, որովհետև Աստվածաշնչի անդադար ընթերցումներով ու աղոթքներով թափանցում է Սուրբ Գրքի ծովածավալ լույսի մեջ՝ դառնալով Հիսուսի անվեհեր զինվորը, որի շնորհիվ էլ կարողանում է իր նպատակին հասնել: Մտավոր առումով, որովհետև նա կարողացավ թափանցել մեր լեզվի հնչյունական համակարգի խորքերը և ըմբռնելով այդ համակարգի ողջ օրինաչափություններն ու յուրահատկությունները՝ նրանց համապատասխան տառապատկերներ գտավ, իհարկե, Աստծո ամենախնամ գորակցությամբ միայն:

¹ Տե՛ս **Կոլյուն**, Ե դար, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, Եր., 1994, էջ 39:

Միշտ էլ այսպես է լինում, երբ ժողովուրդներն ընկնում են ազգապահպանման տեսակետից վտանգավոր իրադրության մեջ, և եթե իրենց նախասահմանված է չմեղմել, այլ ապրել, իրենք Աստծո՝ օգնությամբ գտնում են այդ վիճակից դուրս գալու ելքը: Այսպես էլ հայ ժողովուրդը, զգալով իրեն սպառնալիք դառն փորձությունը, դեռ շատ վաղուց՝ Աստծո կամոք, իր հոգեմարմնավոր արգանդում սաղմնավորում է Մաշտոցի ծնունդը: Այս ամենի մեջ, բնականաբար, գործում է աստվածային վերին գերագույն կամքը, որովհետև ինչպես տիեզերական օրենքներն են գործում՝ ըստ աստվածային վեհագույն ծրագրի, այնպես էլ՝ մարդկանց և ժողովուրդների կյանքում տեղի ունեցող օրինաչափությունները:

Այդպես էլ Մովսեսը եբրայեցի ժողովրդի կյանքում, որ դեպքերի աստվածային ծրագրին համապատասխան զարգացման բերումով՝ դեռ անչափ փոքրուց հայտնվում է Եգիպտոսի փարավոնի ընտանիքում, այնտեղ հասակ առնում, կրթվում և եգիպտական ողջ գիտելիքներն ու իմաստությունը իր մեջ առած՝ անհրաժեշտ պահին, երբ ուներ արդեն պահանջվելիք հոգեմտավոր հասունացում՝ 80 տարեկանում, Աստծուց հրաման է ստանում և ժողովրդին դուրս բերում եգիպտական գերությունից, այսինքն՝ հեթանոսական խավարից, ու առաջնորդում դեպի Ավետյաց երկիր՝ Հիսուսի գալիք լույսը²:

Եվ պատահական չէ, որ Կորյունը Մաշտոցին համեմատում է հենց Մովսեսի հետ, երբ գրերի գյուտով զինված՝ նա Ասորիքից վերադառնում է հայրենիք. «Մեծ Մովսեսն էլ այնպես ուրախ չէր Սինա լեռից իջնելու ժամանակ, որովհետև աստվածատես մարդն աստվածագիր հրամանն Աստծուց առած և իր բազուկների վրա իջնում է լեռից, բայց նա տխուր էր՝ չարագործ մարդկանց պատճառով, որոնք իրենց ձուլածո կուռքերն էին երկրպագում:

Իսկ մեր այս Երանելին հոգևոր մխիթարությամբ լցված՝ գիտեր ընդունողների հոժարությունը և ուրախությունը, ուստի ճանապարհների կայանները ավետաբեր էին նրա համար»³:

Այո՛, Մաշտոցը Աստծո Ընտրյալն է օժտված հայ ժողովրդի բարձրագույն ժառանգական հատկություններով՝ իր առջև դրված վեհ ծրագիրը իրագործելու նպատակով: Այդպես նաև Հիսուս բռնել էր քրիստոնյաներին հալածող Պողոս առաքյալին, որին Դամասկոսի ճանապարհին նախ լույսով խփել էր, կուրացրել և հետո աչքերին նորից լույս տալով՝ դարձրել էր իր մեծագույն նվիրյալներից մեկը՝ յուր խոսքն ու հավատը հեթանոսների հոգուն ու մտքին հասցնելու համար: Եվ Պողոսը, որ սկզբում այնպես հետևողականությամբ հալածում էր Նրա Եկեղեցին, այդպես հետևողականությամբ էլ, տեսակ-տեսակ փորձությունների ենթարկվելով, քարոզեց Նրա խոսքը հեթանոսներին՝ բացելով բազմաթիվ եկեղեցիներ: Նա այդ չէր անում դժկամությամբ կամ պարտավորված, այլ մեծ ակնածանքով ու սիրով, որովհետև արդեն ճանաչել էր Հիսուսին, գիտեր ու իր հոգում կրում էր այն խոր սերը, որ Հիսուս տաժում էր մարդկանց նկատմամբ:

Ճիշտ այդպես նաև Մաշտոցը Պողոս առաքյալի նման բռնկված էր Հիսուսի սիրով: Նա չէր կարող իր առջև դրված ծրագիրը չիրագործել: Նա նույնպես ձեռնամուխ էր եղել իր գործին մեծագույն նվիրվածությամբ, որովհետև, իրո՛ք, գիտեր Հիսուսի սերը,

² Տե՛ս Աստվածաշունչ, Մատեան Հին և Նոր Կտակարանների, Ս. Էջմիածին, 1994-ՌՆԽԴ, էջ 1-40:

³ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Եր., 1981, էջ 101:

որ վերածվել էր իր ժողովրդի հանդեպ ունեցած վիթխարի սիրո:

Այն, որ Մաշտոցը լուսավորված և բռնկված էր Հիսուսի կողմից, երևում էր նաև նրա վարքագրի կողմից օգտագործված մի շատ գեղեցիկ և դիպուկ բառից՝ *թակար-դապատյալ*: Մաշտոցը «թակարդապատյալն» էր Հիսուսի և դրանով իսկ՝ իր ժողովրդի նվիրյալ ծառան ու «անընդհատ աղոթքի ու բազկատարած պաղատանքի մեջ էր առ Աստված», - գրում է Կորյունը⁴:

«Նա մտքում դրեց ավելի հոգալ նույնպես ողջ Հայաստանի ժողովրդին մխիթարելու մասին, ուստի և ավելացրեց մշտամոռնչ աղոթքն ու բազկատարած պաղատանքն առ Աստված և անդադար արտասուքը և մտաբերելով առաքյալի խոսքը՝ ասում էր հոգալով. «Տրտմություն է ինձ, և անպակաս են իմ սրտի ցավերն իմ եղբայրների և ազգակիցների համար»:

Եվ այդպես տրտմական հոգսերով պաշարված ու «թակարդապատյալ», մտածմունքների ծփանքի մեջ ընկած՝ ելք էր որոնում այդ վիճակից դուրս գալու համար»⁵:

Մաշտոցի գործին մեծապես նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ նա Հայաստանի Տարոն աշխարհի ծնունդ էր, որը քաղաքակրթության և մշակութային շատ հին կենտրոն էր: Այդ են վկայում այնտեղ եղած բազմաթիվ հնամյա քաղաքներն ու ավանները (ավաղ, այսօր ավերված ու անտեր): Տարոնը միաժամանակ հեթանոսական հավատքի խոշոր կենտրոններից էր: Հիշենք, թեկուզ, Քարքե լեռան լանջին և Տավրոսի դիմաց գտնվող Աշտիշատ գյուղը, որտեղ գտնվում էին Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի մեհյանները: Այստեղ էր կառուցվել նաև Հայաստանի առաջին քրիստոնեական եկեղեցին՝ Ս. Կարապետի կամ Գլակա վանքը՝ Հովհաննես Մկրտչի մասունքների վրա:

Այստեղ հայերը դարեր շարունակ գործ էին ունեցել գիտության, գրի, պաշտամունքի հետ: Այստեղ իրար էին բախվել նաև մի՛ կողմից շումերական ու եգիպտական, մյուս կողմից ասորաբաբելապարսկական և հունական միտքն ու աշխարհայացքը: Եվ այստեղ հայերը շատ բան յուրացրել էին ո՛չ միայն հունական և պարսկական մշակույթներից, այլև ասորականից և բաբելականից: Այս միջավայրը, անշուշտ, զգալի վճռական դեր է խաղացել նաև Մաշտոցի հոգեմտավոր հասունացման գործում: Այստեղ Մաշտոցը մանկական տարիներին հիմնավոր կրթություն է ստացել Ներսես Մեծի բացած հեղինակական դպրոցներից մեկում, որտեղ նա հիմնավոր տիրապետում է հունարենին, պարսկերենին և ասորերենին: Կարելի է ենթադրել, որ հետագայում տիրապետում է նաև վրացերենին ու աղվաներենին:

Տարոնի Հացիկ գյուղում ծնված և հիմնավոր կրթություն ստացած երիտասարդը չէր կարող պարփակվել իր գյուղի սահմանների մեջ, մի ինչ-որ զորավոր ուժ նրան հանում է իր գյուղից, ու նա բռնում է Հայոց մայրաքաղաքի ճանապարհը: Այս պահից իսկ սկսած՝ նա պատրաստվում է իրականացնել այն մեծագործությունը, որի համար աշխարհ էր եկել: Գալով մայրաքաղաք՝ նա սկզբում զինվորական ծառայության է անցնում, իսկ այնուհետև դառնում Արշակունյաց արքունիքի ատենադպիրը: Այս երկու ասպարեզներում էլ նա անչափ գնահատված է լինում, որովհետև և՛ որպես զինվորական շատ սիրված է լինում իր զորականների կողմից, և՛ որպես ատենադպիր մեծ գովասանքի արժանացած հայոց թագավորից, վասնզի երբ հեռանում է ատե-

⁴ Նույն տեղում, էջ 89:

⁵ Այսուհետ չակերտների մեջ դրվող մեջբերումները մենք երբեմն ավելի ենք հստակեցրել՝ ելնելով ժամանակակից արևելահայերենի առանձնահատկություններից:

նադպրի յուր պաշտոնից ու ճգնաժամի դառնում, թագավորը երկար ժամանակ ընկնում է մեծ հոգսերի մեջ՝ հմուտ ատենադպիր չունենալու պատճառով: Հայոց արքունիքում զինվորականի և ատենադպրի ծառայությունները նույնպես կարևոր դեր են կատարում նրա գործի հաջողության համար, որովհետև նա լավ պատկերացում է կազմում Արշակունյաց արքունիքի, նրա շուրջ ծավալվող դիվանագիտական իրադարձությունների և ողջ աշխարհիկ կյանքի վերաբերյալ: Այս պահից սկսյալ Մաշտոցը իր մեջ ներառում է ե՛րեք հզոր անհատ՝ *հոգևոր Մեսրոպին, մտածող Մեսրոպին և զինվորական Մեսրոպին*:

Մաշտոցի գործի հաջողության ամենակարևոր գրավականը նրա կյանքում տեղի ունեցող կտրուկ շրջադարձն է, այսինքն՝ նրա հոգեմտավոր աստիճանում դարձի գալը և կրոնավոր դառնալը: Այս պահից նա թողնում է աշխարհիկ կյանքը և առանձնապես Գողթնի բարձրադիր լեռներում՝ սկսում է խիստ ճգնել՝ իր հոգում ունենալով Հիսուսի սերն ու խաչը:

Լեռների առանձնության մեջ նա Աստվածաշնչի անդադրում ընթերցանումներով կատարելագործում է յուր հոգին՝ թափանցելով մարդու հոգեկան աշխարհի խորքերն ու գաղտնիքների մեջ, իսկ մյուս կողմից էլ՝ անվերջ ճնշում է իր մարմինը՝ հնազանդեցնելով այն յուր հոգու ամենակարող ուժին: Նա իր մարմինը պատրաստում էր առաջիկա բազում փորձություններին դիմագրավելու և դիմանալու համար: Եվ նրա մարմինը, իրո՛ք, դառնում է մշակված ու գեղեցիկ հոգու բնակարան ու նրա ողջ գործունեության և անդադար շարժման ընթացքում հավատարմորեն ծառայում է նրան: Երբ Մաշտոցը ձեռք է բերում ավետարանական որոշակի երկնահոգեշահ գիտելիքներ, սկսում է աստիճանաբար աշակերտներ հավաքել ու նրանց մի՛ կողմից պատրաստել ճգնական կյանքին, իսկ մյո՛ւս կողմից՝ աստվածաշնչյան ուսուցմանը⁶:

Որոշ ժամանակ անց նա իր աշակերտների հետ հաճախ թողնում էր ճգնության կացարանը ու նրանց ողջ Գողթնի գավառում ցրելով՝ Աստծո շնորհաբեր խոսքն էր քարոզում, որովհետև Գողթնում զգալի ձևով գլուխ էր բարձրացրել հեթանոսական աղանդը⁷: Եվ այնտեղ՝ հենց Գողթնում, Մաշտոցը ստանձնում է Երկրորդ Լուսավորչի դերը ու այդպես էլ մեր պատմության մեջ կոչվում է⁸: Այս քարոզության ընթացքում նա տեսնում ու զգում է, թե ժողովուրդը որքան դժվարությամբ է Աստվածաշնչին հաղորդակցվում, քանզի այն հայերեն թարգմանված չէր, ինչպես Կորյունն է գրում. «Եկեղեցական արարողությունները և Սուրբ Գրքի ընթերցանությունները Հայաստանի վանքերում ու եկեղեցիներում կատարվում էին ասորերեն, որոնցից ոչինչ էլ չէին հասկանում կամ օգտվում այսպիսի մեծ երկրի բնակիչները: Եվ ասորերեն լեզուն չհասկանալուց՝ եկեղեցական պաշտամունքներն ու ժողովրդի ջանքերն ապարդյուն էին դառնում: Եվ երանելի այր Մաշտոցն այս մասին երկար ժամանակ խորհում էր ու լալիս էր ներսում»⁹:

Այսպիսի դժվարությունների հանդիպելով՝ Մաշտոցը դարձյալ Գողթնում, աստիճանաբար, հանգում է Աստվածաշունչը հայերեն թարգմանելու գաղափարին՝ կանգնելով միաժամանակ տառերի խնդրի առջև և սկսում է այս ուղղությամբ իր

⁶ Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Եր., 1984, էջ 82-86:

⁷ Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁸ Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Եր., 1982, էջ 320:

⁹ Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 31:

պրպտումները¹⁰: Եվ նրա այս մտահոգությունը և նպատակամղվածությունը ավելի է սաստկանում նաև ա՛յն պատճառով. «Որովհետև Երանելի Մաշտոցը, հոգ տանելով, անվերջ տրտմում էր՝ տեսնելով հայոց մանուկների մեծ ջանքերը և առավել մեծ ծախսերը, որոնք շատ միջոցներով և հեռագնաց ճանապարհներում և՛ բազմաժամանակյա դեգերմամբ՝ իրենց օրերն էին մաշում ասորի գիտության դպրոցներում»¹¹:

Հենց Գողթնում, ինչպես գրում է նրա վարքագիծը, Մաշտոցը, հայոց գրերը գտնելու ճանապարհին, մեծ ջանքեր է գործադրում և չարչարանքներ կրում, սակայն դեռ հաջողության չի հասնում: Եվ սա շատ բնական է, որովհետև այդպիսի մեծագործություն կատարելու համար մարդ պետք էր շատ պատրաստության, տառապանքների ու փորձությունների միջով անցներ:

Դժվարությունների այս պահին է, որ Մաշտոցի կողքին անսասան կանգնում են Հայոց կաթողիկոսն ու թագավորը¹²: Այս գործում հատկապես վճռական է լինում Հայոց Կաթողիկոսի՝ Սահակ Պարթևի՝ Մաշտոցին զինակից դառնալը, քանզի վերջինս նույնպես բարեկրոն անձ էր ու մեծ հավատացյալ և իր անձը Մաշտոցի նման հանուն Հիսուսի անընդհատ չարչարանքի ու ճգնակեցության էր ենթարկում, ինչպես գրում է Մովսես Խորենացին¹³:

«Սահակ Հայրապետը բոլոր առաքինություններով իր հայրերին նմանվեց՝ աղոթքի կողմից գերազանցելով անգամ նրանց, որովհետև նա հավաքեց վաթսուն աշակերտ մայրաքաղաքների սպուղենների նման կրոնավոր մարդիկ՝ մազեղեն հագած, երկաթով պատած, ոտաբոբիկ, որոնք միշտ շրջում էին նրա հետ, նրանցով եկեղեցական պաշտամունքի կանոնը անխափան կատարում էին անապատականների նման և մեր աշխարհի հոգսը քաշում՝ աշխարհականների նման: Նրա մոտ Մեսրոպը եկավ հայերեն գրերի առիթով»:

Գրերի գյուտը իրականացնելու նպատակով Մաշտոցն ու հայոց կաթողիկոսը իրենց գործակից են դարձնում նաև թագավորին. «Շտապիր, որ քո ժամանակում լինի Հայոց աշխարհի համար մեծ և օգտաբեր այս գյուտը, որն ապագայում պիտի բերի քեզ առավել մեծ շահ, անմոռաց հիշատակ և երկնային վայելքներ, քան քո թագավորական իշխանությունն է կամ քեզնից առաջ եղած քո Արշակունյաց տոհմակից նախնիներին»:

Արշակունի Վռամշապուհ թագավորը գիտակցեց նրանց խոսքերի ճշմարտացիությունը և գործի անցավ: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում թագավորի ոգևորությունն ու նվիրումը այս գործին նույն պատմիչը. «Եվ թագավորը, լսելով այս, ուրախացավ, փառք տվեց Աստծուն, որ իր թագավորության ժամանակ նա հոգևոր կյանքի այսպիսի ցանկություն պարգևեց Հայոց աշխարհին»¹⁴:

Այս գործի մեջ Վռամշապուհ արքայի ներգրավումով՝ ձևավորվում է մի հետաքրքիր ու լուսավոր եռյակ միություն, որը Սուրբ Երրորդության մի զարմանալի երկնալուսապսակյալ խորհրդանիշ է ողջ քրիստոնեության պատմության մեջ: Այս միության մեջ, գրողիս կարծիքով, Վռամշապուհ թագավորը, կարծես թե, Հայր Աստծո խորհրդանիշն է, Սահակ Պարթև Հայրապետը՝ Որդի Աստծո, Մաշտոցը՝ Սուրբ Հո-

¹⁰ Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 89, 91:

¹¹ Ղ. Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 31:

¹² Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 91:

¹³ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 395:

¹⁴ Նույն տեղում:

գու: Եվ, իրոք, Սուրբ Հոգին է, որ հայտնվելով մարդու մեջ, նրան կրթում է, գործություն ու շնորհներ տալիս: Եվ միշտ գործության, թե տկարության պահին Մաշտոցն է, որ հայ ազգապահպան, ազգազգեզգաց գործությամբ թափանցում է հայորդիներին ներաշխարհը՝ հայրենիքում, թե օտարության մեջ, մեզ հայ պահում ու թեկուզ անթեղված, բայց լույսի ու հույսի կրակ բորբոքում մեր հոգիներում: Թագավորի դերը կարևորվում է նրանով, որ նա էր հոգում աշակերտների, դպրոցների ու ճանապարհորդությունների ծախսերը¹⁵: Մաշտոցի գործը հաջողությամբ է պսակվում, որովհետև նա ուներ լեզվական բնատուր երկնագիտահմուտ բարձր օժտվածություն, որի շնորհիվ, Արշակունյաց արքունիքում աստենադպիր աշխատելիս, ավելի էր խորացրել իր լեզվական գիտելիքները, մանավանդ որ հայերենից բացի գրություններ էր գրել հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն, շնորհիվ որի ծանոթ էր նաև այլ լեզուների օրինաչափություններին: Մի հանգամանք, որը բավականին նպաստել էր, որ նա ավելի խոր թափանցի հայոց լեզվի հնչական և այլ կարգի գաղտնիքների մեջ և շատ ավելի հմտորեն յուրացնի դրանք: Պատկերացնելու համար, թե հայոց գրերը կերտելիս ինչպիսի լեզվական դժվարությունների է հանդիպել նա, նշենք դրանցից մի քանիսը միայն: Հարց էր՝ թե ասորիների նման աջից ձախ գրել, թե հույների նման՝ ձախից աջ: Պե՞տք էր արդյոք ձայնավոր հնչյունները հունականի նման առանձի՞ն տառերով արտահայտել, թե՞ ասորականի պես՝ բառի վերև դրված նշաններով: Տառերի անունների և պատկերների հետ ինչպե՞ս է հարկավոր վարվել, արդյո՞ք առաջնորդվել հունական կամ ասորական այբուբեններով, թե՞ յուրովի մոտեցում ունենալ: Հույները բառասկզբում ձայնավորից առաջ **h** հնչյունն արտահայտելու համար հատուկ տառ չունեին և գործածում էին ասորականի նման մի նշան (')՝ դնելով բառասկզբում վերևից: Հա՛րց էր՝ այս հարցում ևս հետևել հույների՞ն, թե՞ հայերենում առանձին տառ ստեղծել այդ հնչյունի համար:

Մաշտոցին, հավանաբար, մտահոգել էր հատկապես **վ** և **ւ** հնչյունների տարբերակման հարցը, չէ՞ որ **ւ**-ն գրաբարում հանդես էր գալիս մե՛կ իբրև բաղաձայն, ինչպես՝ *Աւետարան*, *աւանդ* բառերում, մե՛կ իբրև՝ երկբարբառի **ւ** կիսաձայն բաղադրիչ, ինչպես՝ *Աստուած*, *աւր*, *ձիւն* բառերում: Հունարենում մի **ν** կար, հայերենում էլ էր հարկավոր մի **ռ** թողնել, թե՞ տարբեր տառեր առանձնացնել **ռ** և **ր** հնչյունների համար: Այսպես նաև **լ** և **ղ** հնչյունների հարցը, որոնց դիմաց հունարենը ուներ մեկ հնչյուն և մեկ տառ: Մաշտոցը իր հզոր մտքի շնորհիվ կարողանում է հաղթահարել այս բոլոր դժվարություններն էլ՝ հայերենի 36 հնչյուններին էլ ուրույն տեսք տալով: Այդ կերպ նա կատարեց նաև հայերենի **աւ**, **իւ**, **եա**, **ւոյ** և այլ երկբարբառների և եռաբարբառների ճիշտ առանձնացումը ու համապատասխան տառերով ճիշտ նշանակումը: Փաստորեն, նա ուներ ժամանակակից շատ բարձր հնչյունաբանի հմուտ պատրաստվածություն և փորձառություն, որ կարողացավ յուր առջև ծառացած խոչընդոտները այդպես փայլուն կերպով հաղթահարել ու կերտել իր ժամանակի ամենակատարյալ այբուբենը՝ յուրաքանչյուր հնչյունի դիմաց մեկ տառ սկզբունքով, որն 1600 տարի է, ինչ ծառայում է մեր ժողովրդին¹⁶:

Մաշտոցի գործի հաջողության կովաններից էր նաև նրա կազմակերպչական մեծ ջիղը, եռանդն ու գործունեությունը, ծրագրավորված և գիտակցված հետևողակա-

¹⁵ Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁶ Այս մասին տե՛ս Մ. Խորենացու նշվ. աշխ. վերաբերյալ Ստ. Մալխասյանի տված 314 ծանոթագրությունը:

նությամբ իր գործը առաջ տանելը: Այս է ապացուցում նրա գործունեության ողջ ընթացքը: Տառերը գտնված էին, և դրանք նրա սրտովն էին: Մակայն ամենադժվար, տառապալից և կազմակերպչական բարդ գործը առջևում էր: Տառերը ուսուցանելու համար էին, իսկ դրա համար առաջին հերթին գիրք էր հարկավոր, ուրեմն անհրաժեշտ էր Աստվածաշունչը թարգմանել ամբողջությամբ, դասագիրք կազմել, դպրոցներ բացել, սկսվում է գործունեության դժվար, համառ և երկարատև աշխատատարության մի շրջան, որը նույնպես հաղթահարվելու էր խելացի, բանիմաց և զրազետ կերպով: Մաշտոցի մեծագործության այս պահին նրան ամեն կերպ հովանավորում էր և նրա կողքին ամուր կանգնած էր Սահակ Պարթև Հայրապետը, ու նրանք, դառնալով հոգևոր ու մտավոր զուգակիցներ, սկսում են հայոց մեջ տարածել կրթալուսավորչական հզոր շարժում: Այսուհետ այս երկու անունները երբեք չի կարելի բաժանել միմյանցից: Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, ավելի տարիքով ու Եկեղեցու գլուխը լինելով, գործում էր Հայաստանի կենտրոնական մասում՝ Այրարատ նահանգում՝ միաժամանակ իրականացնելով Աստվածաշնչի թարգմանությունը, իսկ Մաշտոցի գործունեության ոլորտը ողջ Հայաստանն էր՝ հատկապես նրա ծայրամասային գավառները, անգամ Վիրքն ու Աղվանքը: Այնուհետև Մաշտոցը հոգ է տանում, որ ուղղափառ աստվածապաշտությունը, այսինքն՝ Քրիստոնեությունը, ավելի տարածվի նաև Աղվանքում: Նա ներկայանում է տեղի Արսվաղեն թագավորին և Երեմիա եպիսկոպոսապետին և նրանց օժանդակությամբ գլուխ բերում սկսված գործը, իհարկե, շնորհալի Բենիամին թարգմանչի օգնությամբ: Եվ հետայսու Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսապետը՝ երկնահեռատեսը, Աստծո ողորմությամբ Աստվածաշունչը թարգմանում է (դարձնում է) աղվաներեն¹⁷:

Սյունիքում հայ դպրություն տարածելիս, միառժամանակ մոռանալով հայրենի մյուս գավառները, Մաշտոցը մտահոգվում է մեր դրացի վրաց ժողովրդի մասին: Նա յուր երկնապարզ մտքով լավ գիտեր, որ լուսավորության նախապայմանը սեփական գիր ունենալն է: Այս նպատակին հասնելու երկու ճանապարհ կար՝ հայոց այբուբենից մի կողմ դնել վրացերենում բացակայող հնչյունների համապատասխան տառերը կամ էլ ստեղծել նորերը: Որոշակի նպատակներից ելնելով՝ նա ստեղծում է նորերը, որովհետև չունեի աշխարհաքաղաքացիության և ազգայնամոլական ոչ մի նկրտում: Ու Սյունիքում հորինելով վրացական գրերը, այնուհետև անցնում է մեր հարևան վրաց աշխարհը՝ յուր սյունեցի մի քանի աշակերտների հետ: Մաշտոցը ներկայանում է վրաց Բակուր թագավորին և Մովսես եպիսկոպոսապետին: Վրաստանում սիրով են ընդառաջում նրա նախաձեռնությանը. «Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ թագաւորին եւ զօրացն հանդերձ ամենայն զաւառօքն»:

Մաշտոցը այնուհետև «խրատեց և հորդորեց, որ ընդունեն այդ գրերը, սովորեն, տարածեն երկրում և ուսման ու կրթության հոգ տանեն, ինչպես հարևան հայկական գավառներում»: Եվ նախաձեռնությունը իր ձեռքն առնելով՝ թագավորի հովանավորությամբ աշակերտներ է հավաքում և սկսում նրանց կրթել ու դաստիարակել, այսպիսով՝ Վրաստանում ևս առողջ հիմքերի վրա դնելով հոգու և մտքի լուսավորման գործը¹⁸: Այս պահին, փաստորեն, Մաշտոցի մեջ վճռականորեն ու նպատակասլաց կերպով գործում են արդեն իսկ Վաղարշապատում ձևավորված հինգ հզոր անհատ՝

¹⁷ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 174-189, 213-221:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 174-177:

զինվորական Մեսրոպը, դիվանագետ Մեսրոպը, հնչյունաբան (գիտնական) Մեսրոպը, հոգևոր Մեսրոպը և քարոզող Մեսրոպը:

Չմոռանանք ասել, որ նա Վիրքում գտնում է Ջաղա անունով մի մարդ (հավանաբար հոգևորական) «այր գրագետ եւ ճշմարտնահաւատ» և Աստվածաշունչը վերածում վրացերենի: Մաշտոցի սույն գործը այս կերպ է ներկայացնում Մովսես Խորենացին «հանդերձ Ջաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի»¹⁹: Ամենայն վստահությամբ կարող ենք ասել, որ Աստվածաշունչի վրացերեն թարգմանության գործը հաջողությամբ կազմակերպելուց և ավարտելուց հետո՝ Մաշտոցի մեջ ներառված հինգ հոգր անհատներին ավելանում է ևս մեկը՝ *թարգմանող Մեսրոպը*:

Այս ամենից ելնելով՝ հայ մեծավաստակ լեզվաբան Հր. Աճառյանը կատարում է նաև այսպիսի եզրահանգում, որ Մաշտոցը կարողացավ վրաց բազմաթիվ բաժանաբաժան եղած ցեղերի միության հիմքը դնել, իսկ որոնք էին այդ տարբեր ցեղերը. «Այս բաժան-բաժան ցեղերը պիտի լինեին, բացի բուն վրացիներից, իմերեղները, գուրիացիները, աջարացիները, մինգրելները, խեվսուրները, թուշերը, փշավները, սվանները, ինգիլոները, ինչպես նաև լազերը (վրացական անվանակոչությամբ ճաները) եւ արխագները:

Կորյունի նշված միությունը,- շարունակում է մեծանուն լեզվաբանը,- անշուշտ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նախ՝ կրոնական և հոգևոր միություն, իբրև բոլորն էլ անդամ միևնույն վրացական ազգային Եկեղեցու, և երկրորդ՝ լեզվական միություն, իբրև բոլորն էլ գործածող միևնույն ծիսական լեզվի, որ պաշտոնական նշանակություն էր ստացած և գրականությամբ ապահովված»²⁰: Կարծես նախնական պայմանավորվածությամբ էր աշխատանքը այսպես բաժանված, որովհետև Մաշտոցը ավելի երիտասարդ էր, ներշնչված և եռանդով լեցուն:

Եվ այսպես որոշակի հետևողականությամբ և ծրագրված Հայ Եկեղեցու զույգ սյուները գործը առաջ են տանում: Նախ՝ գտնում են Հայոց գրերը, հետո տեսնելով, որ Մ. Գրքի ասորական պեշիտտա օրինակից կատարվող թարգմանությունը հաջող է ընթանում և ավարտին մոտ է, Վաղարշապատում բացում են հայալեզու առաջին քրիստոնեական դպրոցը, քարոզողներ և ուսուցանողներ են պատրաստում: Այս պահին էր, որ Մաշտոցի մեջ ձևավորված վեց Մեսրոպներին, որոնց մասին մենք նշեցինք, ավելանում է յոթերորդը՝ *ուսուցանող (ուսուցիչ) Մեսրոպը*: Այնուհետև դպրոցներ և վանքեր են բացում Հայաստանի բազմաթիվ այլ գավառներում, ինչպես նաև Վիրքում և Աղվանքում: Սկսած գործը զգալի առաջ տանելուց հետո՝ կարիք են զգում ասորի և հույն նշանավոր հայրերի եկեղեցական գրվածքների թարգմանության²¹: Այս գործը նույնպես նրանք շատ խելացի և մտածված ձևով են լուծում. սկզբում արտասահման են ուղարկում ավագ աշակերտներին՝ հունարենի ու ասորերենի մեջ խորանալու և թարգմանություններ կատարելու, որոշ ժամանակ անց՝ նաև կրտսեր աշակերտներին: Ավելի ուշ նրանք աշակերտների ձեռքով Կոստանդնուպոլսից բերել են տալիս Աստվածաշունչի մի ընտիր օրինակ, որի միջոցով Սահակ Պարթև Հայրապետը աշակերտների (հիմնականում Եզնիկի) օգնությամբ շտկում, հղկում և մշակում է «վաղվաղակի» թարգմանությունը, որը և եվրոպացի հայագետ Լակրոզը անվանում է «թա-

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 175:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 174-175, 174-177:

²¹ Տե՛ս **Կորյուն**, նշվ. աշխ., էջ 122, 123:

գուհի թարգմանության»²²: Սահակ Պարթև Հայրապետը, փաստորեն, մեր եզրույթով ասած, ականավոր թարգմանաբան էր՝ դեռևս հինգերորդ դարում:

Վարդապետարանում Մաշտոցն ու Սահակ Հայրապետը կրթում էին ոչ միայն քաղաքային պատարաստվող աշակերտներին, այլև արքունի մարդկանց և ազնվականներին: Սահակ Հայրապետը ուրիշների շարքում հատկապես ուսուցանում էր Մամիկոնյան տոհմի մարդկանց: Նա իր ձեռքով վարդապետարան կամ դպրոց մտցրեց Վարդան Մամիկոնյանին և նրա Հմայակ ու Համագասպ եղբայրներին, որոնք նրա թոռներն էին²³: Բացի Մամիկոնյաններից Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցներում ուրիշ նախարարական տոհմերից էլ աշակերտներ կային, ինչպես Վահան Ամատունին՝ Հայաստանի հազարապետը, թերևս, նաև Վռամշապուհ արքայի հավատարիմ Վահրիճը և ուրիշներ: Այս դպրոցներում գիտության և լուսավորության աղբյուրից իր բաժին ծարավն էր հագեցնում նաև հայ կիներ: Պատմությունը մեզ է ավանդել երկու թանկագին անուն՝ Դստրիկ և Չվիկ, որոնք Մամիկոնյան եղբայրների կանայք էին: Առաջինը՝ Վահան Մամիկոնյանի կինն էր, երկրորդը՝ Հմայակ Մամիկոնյանի: Չվիկն էր, որ անգամ հայրենիքից հեռու դաստիարակեց մի որդի՝ Վահան Մամիկոնյանին, որը Վարդանից՝ յուր հորեղբորից 30-40 տարի անց Հայաստանում ապստամբության դրոշ Բարձրացրեց և հաջողության հասավ²⁴:

Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցներում իրենց զավակներին սովորելու էին ուղարկում նաև հայ շինականը և արհեստավորը: Ջարմանալին հենց այս է, որ նրանց շարքերից դուրս էին գալիս ուսյալներ, որոնք ազդում էին երկրի ընդհանուր ճակատագրի վրա և փառքով պսակում իրենց ծննդավայրի անունները, ինչպես՝ Հովսեփը՝ Հոդոցիմ գյուղի անունը, Ղևոնդ Երեցը՝ Իջավանքինը, Աբրահամ սարկավազը՝ Արածինը²⁵: Եվ նշանակալիցն այն է, որ 30-40 տարում հասարակ ժողովուրդը այնքան է լուսավորվում, որ Վարդանի բանակում՝ աշխարհագրի կազմում, Մաշտոցի աշակերտ Ղևոնդ Երեցի գլխավորությամբ հանուն հոգու և խղճի ազատության, հանուն լույսի՝ ընդդեմ խավարի, կենաց ու մահու կռիվ էին մղում, որից երևում է, թե ինչ ուժ ունեին Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցները:

Չմոռանանք ասել, որ հինգերորդ դարի և հետագա բոլոր պատմիչների միահամուռ վկայությամբ քրիստոնեությունը շատ ավելի հեշտ ու հանգիստ է տարածվում Հայաստանի կենտրոնում՝ Այրարատում և նրա շրջակայքում, քան ծայրագավառներում, մասնավորապես Գողթնում, Սյունիքում, Արցախում և այլուր, որտեղ առավել կամ պակաս չափով շարունակվում էին պահպանվել հեթանոսական հավատալիքները ու ամեն մի հարմար պահի և առիթով արագ գլուխ էին բարձրացնում: Մաշտոցը առաջին հերթին ուղևորվում է հենց այդ գավառները և քիչ դժվարություններ չի կրում՝ նրանց կողմնորոշելու և կրկին դարձի բերելու ուղղությամբ: Այո՛, Քրիստոսախնամ էր Այրարատ նահանգը: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ մեր ժողովուրդը, կորցնելով իր բնիկ տարածքների ինը տասներորդ մասը, կենտրոնացել է հենց այստեղ, պահպանել է պատմական Հայաստանի այս կտորը, որովհետև մեր երկրի այս հատվածում լույսի խտությունը շատ ավելի մեծ է, որովհետև այստեղ է

²² Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 259:

²³ Կոլլոն, Ե Ղար, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, Եր., 1994, էջ 44: Այս մասին տե՛ս նաև ԼՀԺ, Ս. Մեսրոպ, Թիֆլիս, 1904, էջ 186:

²⁴ ԼԽԺ, նշվ. աշխ., էջ 321:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 186:

գտնվում Մայր Աթոռ Լուսամայր Սուրբ Էջմիածինը՝ դիմացը բիբլիական Արարատ լեռը և խորհրդանշաբար նույն լուսավոր ծիրի մեջ է նաև Մաշտոցի հավերժական հանգստարանը՝ Օշական գյուղում: Հուսանք, որ շատ շուտով այստեղ զսպանակված լույսը ճառագելու է և լուսավորելու իր նախկին վայրերը ու նրանից էլ հեռու:

Նշենք, որ ինչպես Մաշտոցի վարքագիծը, այնպես էլ Մովսես Խորենացին հայոց գրերի գյուտը համարում են աստվածային շնորհի արդյունք: Իսկ Աստված այդ շնորհը տալիս է այն մարդուն, ով այդ ուղղությամբ շատ է պրպտումներ կատարում, շատ է չարչարվում ու տառապում և արտասովորից ու պաղատալից աղոթքներ առաքում առ Աստված: Ահա թե ինչպես է Խորենացին նկարագրում Մաշտոցի աստվածային ներշնչաբեղմնավորված կատարված գրերի գյուտը. «Մեսրոպը գնում է նրա մոտ և սրանից էլ շահ չգտնելով՝ ապավինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես որ քարը գծերի հետքը պահպանում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ո՛չ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին՝ ինչպես մի ամանում: Եվ նա, աղոթքից վեր կենալով, ստեղծեց մեր նշանագրերը ...»²⁶:

Մաշտոցի ծրագրած գործունեության նախապատրաստական փուլն այսպիսով հաջողությամբ ավարտվեց: Նա թափանցել է մարդկային ձայնի՝ դրանով իսկ հայոց լեզվի և նրա հնչակազմին բնորոշ երկրային ու երկնային խորհուրդների մեջ: Նրան հաջողվել է բացահայտել իր լեզվի հնչահամակարգի շատ օրինաչափություններ ու գաղտնիքներ, որոնց պրպտումներով և որոնումներով էլ, հավանաբար, հիմնականում զբաղվել էր: Հայոց նորակերտ տառերը կան, Աստվածաշունչը համարյա թարգմանված է, և Մաշտոցը մտածում է՝ ինչպես պետք է գործել՝ միաժամանակ կրթալուսավորչական գործունեություն ծավալել թե՛ Արևելյան, թե՛ Արևմտյան Հայաստանում, թե՛ սկզբում մի՛ հատվածում, ապա մյուսում, չե՛ որ Արևելյան Հայաստանը գտնվում էր պարսից տիրապետության տակ, իսկ Արևմտյանը՝ հունաց, որոնք իրար հանդուրժել չէին կարողանում, որովհետև «Արևելյան Հայաստանն ուներ Արշակունի թագավորներ, բայց գտնվում էր պարսից գերիշխանության տակ: Պարսկաստանում իբրև քրիստոնեության պաշտոնական լեզու ընդունված էր ասորերենը: Արքայից արքաները, հռոմեական ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով, Հայաստանում ուժ էին տալիս ասորերեն լեզվին և առաջ էին քաշում ասորի եկեղեցականներին: Նրանք հովանավորում էին Ասորական Եկեղեցուն: Արևելյան Հայաստանում Եկեղեցու լեզուն ասորերենն էր: Սելևկիայի ասորական կաթողիկոսը, արքայից արքայի թևարկությամբ, ձգտում էր գլուխ դառնալու ողջ արևելյան քրիստոնեության. նա իր տիտղոսի մեջ մտցրել էր արդեն Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադվանքը: Հայաստանի Սահակ կաթողիկոսը չէր կարող այս ամենի նկատմամբ անտարբեր մնալ: ... Արևմտյան Հայաստանում, որ հռոմեական կայսրության մի մասն էր դարձած, պաշտոնական լեզուն էր հունարենը: Հայ Եկեղեցու մեջ այնտեղ ընդունված էր հունարենը: Այդպիսով, Հայոց Եկեղեցին կորցնում էր իր միությունը և թուլանում էր: Այդ ձեռնտու չէր հայ բարձր հոգևորականությանը: Պետք էր ուրեմն մտածել նաև Արևմտյան Հայաստանի մասին, ուր հույները ձգտում էին պահելու իրենց ազդեցությունը և Հայոց Եկեղեցին

²⁶ Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 405:

կախման մեջ դնելու Կապադովկիայի եպիսկոպոսությունից»²⁷:

Ուստի հակավոր էր մեկ կամ մյուս հատվածում գործը վերջնականապես կարգավորել, ապա անցնել մյուս կողմը, հակառակ դեպքում՝ երկու հատվածներում էլ ազգագոյատևման տեսակետից այդ շատ կարևոր գործը կարող էր ձախողվել (հավանաբար այդպես է մտածել Մաշտոցը): Պարսիկներին հարկավոր էր համոզել, որ հայ գրերով կրթվելով և եկեղեցական արարողությունները կատարելով՝ հայերը հիմնովին կհեռանան հունական ամեն մի ազդեցությունից և կկողմնորոշվեն դեպի Արևելք: Նույն կերպ նաև հույներին, որ սեփական գրերով ուսումնառություն անցնելով և Եկեղեցու գործերը վարելով՝ հայերը ամբողջովին կհեռանան պարսիկներից և կկողմնորոշվեն դեպի արևմուտք: Ուրեմն հարկավոր է միայն մեկ հատվածում այդ գործը սկսել և վերջացնել, նոր անցնել մյուսը: Պետք էր սկզբում գործել Արևելյան Հայաստանում, որովհետև Հայաստանի մեծ մասը ընկած էր այդ հատվածում: Եվ Մաշտոցը նոր գրերը այնպես է ստեղծագործում, որ հույներին կարողանա վերջում համոզել, որ այդ գրերով Պարսկահայաստանում դպրոցներ է բացել ու կրթություն տարածել ոչ թե հույներից հեռանալու նպատակով, այլ պարսիկներից, որ նորաստեղծ գրերի հիմքում իբր դրել է հունական այբուբենը և այդ արել է ծածուկ, որպեսզի պարսիկները գլխի չընկնեն: Եվ Մաշտոցը այդպես էլ վարվում է ու նրան հաջողվում է հասնել իր վերջնական նպատակին, այսինքն՝ իրենց՝ նախօրոք մշակած ծրագիրը ամբողջովին իրականացնել:

Մաշտոցը, Արևելյան Հայաստանում կրթալուսավորչական գործը ամբողջովին վերջացնելուց հետո, աշակերտների մեծ խմբով շարժվում է Արևմտյան Հայաստան, սակայն տեղի Անատոլիոս կուսակալը ասում է, որ Հունահայաստանում հայալեզու դպրոցներ բացելու և աշակերտներ կրթելու համար պետք է կայսրի թույլատրությունը: Եվ նա, Սահակ Հայրապետից համապատասխան գրություններ վերցնելով, Վարդան Մամիկոնյանի, Դերջանի Գինտ եպիսկոպոսի ու մի քանի աշակերտների հետ ուղևորվում է Կոստանդնուպոլիս²⁸:

Կոստանդնուպոլիս մեկնելով՝ Մաշտոցը այս անգամ ևս, ինչպես Վրաստանում և Ադվանքում, հանդես է գալիս որպես հմուտ դիվանագետ ու հաղթանակով է վերադառնում այնտեղից: Մի բան, որը նույնպես նրա գործի հաջողության գրավականներից է: Թեոդոս կայսրը, Մաշտոցին երկար պահելուց հետո, վերջապես ընդունում է: Երևում է, որ կայսրը այդ միջոցին բանակցություններ էր վարում Կեսարիայի մետրոպոլիտի և Անատոլիոս կուսակալի հետ, այսինքն՝ առիթից օգտվելով՝ մշակում էր այն պահանջները, որոնք դնելու էր նրա առաջ, և որոնք բավարարելու դեպքում՝ միայն ընդառաջելու էր նրան: Մաշտոցը, իհարկե, սպասում էր Թեոդոս կայսրից այսպիսի մոտեցում և պատրաստվել էր դրան: Կարելի է ենթադրել, որ կայսեր առաջին պահանջն այն էր, որ Ս. Գիրքը թարգմանվի հունարենից (կամ գոնե ուղղվի ըստ հունարենի), երկրորդ՝ որ հայ երիտասարդները բարձրագույն կրթություն ստանալու համար գնան ոչ թե Ասորիք, այլ Բյուզանդիա. այլ խոսքով՝ ասորական կողմնորոշման փոխարեն հայերն ընդունեն հունական կողմնորոշում և երրորդ՝ Հայաստանից հալածեն բոլորքրիստների վտանգավոր աղանդը: Երեք պահանջներն էլ ընդունվում են ու փոխարենը Մաշտոցը դնում է իր պահանջները, առաջին՝ թույլատրել, որ Հունաս-

²⁷ Տե՛ս Մ. Աբեղյանի առաջաբանը Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» գրքում, Եր., 1981, էջ 47-48:

²⁸ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 201:

տանում բացվեն հայալեզու դպրոցներ, երկրորդ, որ դրանց ծախսերը հոգա բյուզանդական արքունիքը և երրորդ, որ եկեղեցիներում ծիսական արարողությունները կատարվեն հայերենով²⁹: Նրա պահանջները նույնպես ընդունվում են, և նա հաղթանակած վերադառնում է Հայաստան: Այստեղ երևում է, թե ինչ հզոր էր մեր՝ արդեն նշած, Մաշտոցի մեջ ձևավորված երկրորդ անհատը՝ *դիվանագետ Մեսրոպը*:

Այնտեղ՝ Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում, նրան միաժամանակ շնորհվում են ակումիտ և եկկլեսիաստիկոս տիտղոսները՝ հունաց մեջ ընդունված եկեղեցական աստիճանները: Այսօր չգիտեն՝ ինչ տիտղոսներ են դրանք հունաց մեջ եղել: Ելնելով այդ բառերի իմաստներից՝ կարելի է եզրակացնել առաջինի համար «անքուն, այսինքն՝ անդադար աշխատող» տիտղոսը, երկրորդի՝ «քարոզիչ, ուսուցչապետ»³⁰: Այս պահին է, որ Մաշտոցի մեջ ձևավորվում է ութերորդ և վերջին հզոր անհատը. այսպես *ուսուցանող (ուսուցիչ) Մեսրոպը* դառնում է նաև *ուսուցչապետ Մեսրոպը*:

Հունահայաստանում Մաշտոցի գործունեությունը ազգային առումով անչափ օգտավետ էր, քանզի դրանով Հայաստանից բաժանված գավառները գոնե լեզվով ու գրականությամբ նորից միացան մեկ ամբողջության մեջ³¹: Աներկբայորեն կարելի է ասել, որ առանց այդ ուղևորության Մեծ Հայաստանի մյուս հատվածը՝ հունական մասը, անշուշտ կօտարանար հայությունից և կձուլվեր հույն ազգաբնակչության հետ՝ զրկված լինելով ազգային գրից ու գրականությունից, հայերեն ժամերգությունից և կկազմեր հունական մետրոպոլիտության մի թեմ՝ որպես հետևանք՝ ապագայում ընդունելով նաև քաղկեդոնի դավանությունը³²:

Մաշտոցի գործի հաջողության անչափ կարևոր կոմաններից էր նաև նրա՝ Աստծո նկատմամբ ունեցած մեծ հավատքը և Աստծո խոսքի լավ իմացությունը, որով կարողանում էր յուր գործակիցների հետ ամեն ինչ ճիշտ կազմակերպել ու նպատակամղված առաջ ընթանալ:

Մաշտոցը կարողացավ այդպես հմուտ և ամբողջովին իրագործել իր ծրագիրը, որովհետև ներշնչված էր Քրիստոսի լույսով ու գործում էր Աստծո կամոք: Նա իր հոգևոր ու մարմնական տանջալից ու չարչարանք լի կյանքով հասել էր այն բանին, որ գիտեր ու զգացել էր, թե ինչ է Քրիստոսի լույսը և հավանաբար իր ժողովրդի հետագա կյանքը նաև հավերժ գոյատևումը տեսնում էր միայն այդ լույսի մեջ: Նա Աստծո Ընտրյալն էր և գործում էր հանուն այդ նպատակի, որովհետև այդպես էր կամենում Աստված: Նա միշտ էլ ժամանակ առ ժամանակ իր աշակերտների հետ առանձնաձևում էր լեռների քարայրներից մեկում, տրվում էր ճգնակեցությանը, անընդհատ կարդում էր Ավետարանը՝ թափանցելով նրա ծովածավալ խորհուրդների մեջ և հայացքը երկնալուսական հեռուներին՝ բարեգարդում էր իր հոգին՝ սաղմոսներ ու հոգևոր երգեր երգելով³³: Մաշտոցի հոգու նման կատարելագործումը և այդօրինակ գործելակերպը նկատի ունի նրանից յոթ դար հետո ապրած Կարապետ Սասնեցի պատմիչը, որ այնպես ներշնչված ու վայելչագեղ լեզվով է խոսում նրա մասին՝ ինչ-

²⁹ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանի 322 Ծանոթագրությունը՝ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» գրքում, Եր., 1981, էջ 524-525:

³⁰ **Հր. Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 190-213:

³¹ Նույն տեղում, էջ 213:

³² Տե՛ս Ստ. Մալխասյանի 322 Ծանոթագրությունը՝ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» գրքում, Եր., 1981, էջ 524-525:

³³ **Կորյուն**, նշվ. աշխ., էջ 128-131:

պես նկատում է Հր. Աճառյանը. «Մարզեց մարմինը չարչարանոք, պարապեց միշտ Ս. Գրքի ընթերցանությամբ, սանձեց լեզուն և կողպեց շրթունքները, որ ունայն խոսքեր չբարբառեն: Բերանը քնար էր դարձնում, ատամները՝ լար, շրթունքը՝ մատներ, լեզուն՝ կետնտոց և հոգին Աստծո հոգուն խառնելով՝ իբրև երաժիշտ՝ հոգևոր երգեր էր քաղցրաձայն երգում՝ ի փառս Սուրբ Երրորդության»³⁴:

Մաշտոցի գործի հաջողության գրավականներից էր պատմական նպաստավոր ժամանակաշրջանը, որովհետև Վռամշապուհի թագավորության տարիներին երկիրը խաղաղված էր և ներքին խռովությունների և պատերազմների դաշտ չէր ներկայացնում: Այս ամենը, բնականաբար, պայմանավորված էր Պարսկաստանում դեպքերի բարեհաջող զարգացմամբ: Շապուհ Բ-ի մահվանից հետո՝ 379 թվից, Սասանյանների քաղաքականությունը այլ կերպարանք է ստանում, որովհետև գահ բարձրացած թագավորները այլևս չէին կամենում մոգերի ու ազնվականների թելադրանքով շարժվել: Մա նշանակում էր, որ մեջտեղից զգալի վերացել էր կրոնամոլ անհաշտ վերաբերմունքը պետական շատ հարցերի նկատմամբ, մանավանդ քրիստոնյաների հանդեպ: Վռամշապուհի ժամանակ Պարսկաստանում թագավորում էր Հազկերտ I, որ «մեղավոր» կոչումն էր ստացել: Նա մեղավոր էր այնքանով, որ քրիստոնյաներին չէր հալածում և չէր պատերազմում հույների դեմ: Ընդհակառակը, նա հալածում էր մոգերին և ազնվականներին, երբ վերջիններս փորձում էին կարգադրել, թելադրել իրենց կամքը: Ահա պարսիկ այս թագավորի ժամանակ էր, որ խաղաղ էր Հայոց աշխարհը ու պահն էր նպաստավոր մեծագործությունների համար³⁵: Եվ Մաշտոցի համար նպաստավոր էին պատմական ու քաղաքական հանգամանքները:

Իր հերթին Բյուզանդիայի Արկադիոս կայսրը (395-408) Պարսկաստանի հանդեպ վարում էր խաղաղասիրական քաղաքականություն: Անգամ իր կտակում կայսրը խնդրում էր պարսից Հազկերտ Ա (399-420) թագավորին լինել պաշտպան, հովանավոր և դաստիարակ իր փոքրահասակ Թեոդոսիոս որդուն: Պարսկաբյուզանդական հարաբերությունների նման ընթացքը Պարսկաստանում առաջացնում էր մեղմ վերաբերմունք քրիստոնյաների հանդեպ: Եղիշեն անգամ գրում է. «աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում արքայից արքա Շապուհի (Գ) թագավորության սկզբից (այսինքն՝ 383 թվից) մինչև Վռամի որդի արքայից արքա Հազկերտի (439-457) երկրորդ տարին»³⁶:

Վերջապես, Մաշտոցի գործը հաջողությամբ պսակվեց նաև այն պատճառով, որ նա, լինելով հեռատես մարդ, ընտրել, կրթել և դաստիարակել էր այնպիսի աշակերտներ, որոնք իր պես անմնացորդ նվիրված էին իրենց երկրին ու ժողովրդին: Ժամանակակից հետազոտողները Մահակ Հայրապետի և Մաշտոցի աշակերտներին բաժանում են երկու խմբի, որոնց անվանում են թարգմանիչներ. 1) առաջին կամ երեց թարգմանիչներ և 2) երկրորդ կամ կրտսեր թարգմանիչներ³⁷: Առաջինները նրանք էին, որ գրերի գյուտի ժամանակ արդեն հասուն էին և ունեին զգալի գիտելիքներ և իրենց վարպետներին թարգմանությունների ժամանակ օգնում ու գործակից էին լինում: Կրտսերները արդեն առաջին թարգմանիչների աշակերտներն էին, որոնք,

³⁴ Կարապետ Սասնեցի, Յաղագս Վարուց եւ մահուան Ս. Վարդապետին Մեսրոբայ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 34:

³⁵ Լեւոն, նշվ. աշխ., էջ 161-162:

³⁶ Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Եր., 1989, էջ 13:

³⁷ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 265-269:

նրանց մոտ կրթվելուց հետո, ուղարկվում էին զանազան քաղաքներ՝ կատարելագործվելու³⁸: Առաջին աշակերտները մոտ 60 հոգի էին: Ցավոք, պատմությունը պահպանել է նրանցից միայն կեսի անունները: Հիշենք նրանցից մի քանիսին միայն՝ Հովսեփ Վայոցձորցի, Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Եզնիկ Կողբացի, Աբրահամ Խոստովանող, Տիրայր Խորձենացի, Մուշեղ Տարոնացի, Ղևոնդ Երեց, Կորյուն և ուրիշներ: Իսկ երկրորդ թարգմանիչները տասներկուսն են՝ Դավիթ Անհաղթ, Գյուտ կաթողիկոս, Հովհան Մանդակունի, Եղիշե, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի և այլն³⁹: Այս աշակերտներն էին, որոնց վրա հենվելով՝ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթև Հայրապետը կարողացան իրենց փառապանծ գործը առաջ տանել և հաղթանակի պսակով ավարտել: Այս աշակերտներն էին, որ Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակ ողջ ժողովրդին ոտքի կանգնեցրին և փրկեցին Հայոց քրիստոնեությունը պարսից իր դարն ապրած գրադաշտականությունից (մագդեզականությունից):

Երանելի Մեսրոպը Հունահայաստանում գտնված ժամանակ կազմել էր հույն եկեղեցական հայրերի գրվածքների մի ժողովածու, որը, հավանաբար, այդ գրվածքներից լավագույնն էր և Սահակ Պարթև հայրապետի հետ հայերենի է վերածում: Նրանց գործակից են լինում յուրյանց չափահաս աշակերտներից հատկապես Հովսեփը և Հովհանը, որոնք Մաշտոցին Միջագետքում եղած ժամանակ օգնում էին «Առակաց» գիրքը հայերենի թարգմանելու գործում: Իսկ մնացած աշակերտների աջակցությունը այդքան էլ մեծ չէր, որովհետև նրանց մասին մասնակիորեն, առանձին չի հիշատակված⁴⁰:

Մաշտոցը, որևէ վայր ուսուցչության ու քարոզչության գնալիս, իր հետ վերցնում էր աշակերտների որոշակի խումբ ու վերջում նրանցից ոմանց տեղի դպրոցներում ու եկեղեցիներում գլխավոր կամ վերակացու էր թողնում: Այսպես, Հունահայաստանում դպրոցների ու եկեղեցիների վերակացու նշանակեց Ենովքին ու Դանանին, Աղվանքում՝ Հովնաթանին, Սյունիքում՝ Անանիային, Վրաստանում՝ Տիրայր Խորձենացուն և Մուշեղ Տարոնացուն: Նրա աշակերտներից շատերը հետագայում դարձան բարձրաստիճան հոգևորականներ. Հովսեփ Վայոցձորցին և Հովհան Եկեղեցացին դարձան կաթողիկոսական տեղապահներ, Եզնիկ Կողբացին՝ Բագրևանդի եպիսկոպոս, Տիրայր Խորձենացին՝ Կայենական, Անանիան՝ Սյունյաց, Կորյունը՝ Վրաստանի:

Միավրված չենք լինի, եթե ասենք, որ ինչպես այն դարերում, այնպես էլ մեր օրերում և ընդմիջտ հայերենով կրթություն ստացող յուրաքանչյուր մարդու հոգում գիտակցված կամ ենթագիտակցված իր ուսուցչի կողքին որպես անտեսանելի ոգի հայտնվում է նաև Մաշտոցը՝ փաստ, որը հենց սկզբից իրավացիորեն կանխատեսել էր նրա աշակերտը և վարքագիրը՝ Կորյունը. «Եվ այս պատմեցինք ոչ ի պատիվ Աստծո սրբերին, որոնք ամենապայծառ հավատով ու վարքով ճանաչված հարգվեցին, այլև որպես քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակներին և բոլորին, որ նրանց միջոցով աշակերտելու են սերնդեսերունդ»⁴¹:

Այսպիսով, վերոհիշյալ գրավականների շնորհիվ Մաշտոցը կարողանում է տառեր գտնել հայերենի, վրացերենի և աղվանների համար ու նպաստում, որ Աստվածաշունչը թարգմանվի հայերեն, վրացերեն և աղվաներեն ու մի ամբողջ կյանք տքնե-

³⁸ Նույն տեղում, էջ 267:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 267-268:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 245:

⁴¹ Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 147:

լով և չարչարվելով՝ ամենուրեք Հիսուսի ու գիտության լույսն է տարածում և դառնում համայն Հայաստանի և Այսրկովկասի երկնածիրում շողշողաշող մի Աստղ, որ դեպի իրեն է ձգում և՛ կանչում, և՛ ուղղորդում ուրիշ շողարձակ ու շողշողարձակ աստղերի...: